

Розкопки Великого Ярославого двору в Києві

(1972—1973 рр.)

У 1972—1973 рр. Старокиївський загін Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР провадив археологічні розкопки в садби по вул. Десятинній, 2*.

Приводом для археологічних досліджень в цьому місці були земляні роботи, що проводилися у зв'язку з прокладкою теплотраси. У розрізі траншеї на глибині 1,00 м виявлені залишки фундаменту кам'яної споруди XII ст., складеного з буличнику, плінфи і цементівки, а також частина давньоруського житла.

Місцевість ця відома під назвою «Перунов холм», на якому за літописними даними, князь Володимир Святославич свого часу спорудив пантеон язичницьких богів. Згодом, після прийняття християнства, він звелів зруйнувати це язичницьке святилище і 988 р., після прийняття християнства, на його місці було збудовано першу дерев'яну церкву св. Василя. У літопису розповідається, що князь Володимир «Повеле рубити церкви и поставляти по местом идеже стояху кумиры. И постави церковь святого Василя на холме идеже стояща кумир Перун»¹.

У XI—першій половині XIII ст. ця територія являла собою південно-східну частину Великого княжого двору. 1183 р. князь Святослав Всеволодович на місці старої дерев'яної церкви, звелів збудувати кам'яну церкву св. Василя «иже стоит в Киеве на Великом князем дворе»². Фундаменти цієї церкви і були виявлені у розрізі траншеї теплотраси.

Василівська, або як вона ще звалася Трьохсвятительська, церква відіграла роль палацової церкви на князівському дворі.

Археологічні розкопки, що проводилися протягом двох років, розкрили цікаві сторінки історії великого княжого двору. У IX—X ст. ця територія була частиною великого дружинного некрополя на Старокиївській горі, про що свідчить поховання з конем, виявлене у зрубі. У X ст. починається масова забудова району, яка продовжується і в XI—першій половині XIII ст. Всі розкопані нами житла стовпкової конструкції, з заглибленою у материк нижньою частиною. В одному із жител розкрилася трагічна подія розгрому міста татарами.

У північно-західній частині садби (розкоп 1, 1973 р.), на глибині 4,20 м, вдалося дослідити частину житла X—XI ст. Чітко простежувалися північно-західна та північно-східна стіни, вирізані у материковій глині. Висота їх від рівня долівки становить 0,70 м. У північному куті розташована ямка від дерев'яного стовпчика з добре утрамбованої глини. У південній частині зберігся шар суцільної підмазки глини світло-жовтого кольору. Вздовж північно-східної стіни простежувався слід зотлілої деревини. У заповненні і на долівці житла знайдені дрібні уламки глиняного посуду X—XI ст., шматки вугілля, кістки тварин. На жаль, розкопати повністю це житло не вдалося, міцні коріння багатолітніх тополів і каштанів, що росли поруч, були на великій глибині.

У південно-східній частині садби виявлено два житла X—XI ст., одне житло XII ст. і поховання з конем у зрубі.

Житло № 1. Збереглася більша половина північно-західної частини житла (рис. 1). Стіни його вирізані у материковій глині. Довжина північно-західної стіни становить 3 м, довжина південно-західної, північно-східної стін — 2,10 м. Південно-східна частина житла зрізана більш пізнім приміщенням. Висота стін від рівня долівки становить 0,30—0,45 м. Долівка глинобитна, добре утрамбована. У північно-західній

* У роботі заgonу брали участь С. Р. Кілієвич, В. П. Платонов, І. Н. Росоловська, О. Б. Зернецька, студенти КДУ та Полтавського педінституту.

частині житла виявлена глинобитна піч круглої форми, розміром $0,75 \times 0,75$ м. Челюсті печі орієнтовані на північ, черинь нерівний. Стіни склепіння збереглися на $0,15$ м, товщина їх становить $0,20$ м. У заповненні житла знайдений залізний гачок, уламки глиняного посуду X—XI ст., кістки тварин.

Поховання з конем. Нижче рівня долівки житла на глибині $0,20$ м лежав кістяк коня в анатомічному порядку. Добре збереглася передня частина кістяка. Орієнтація поховання коня — головою на захід.

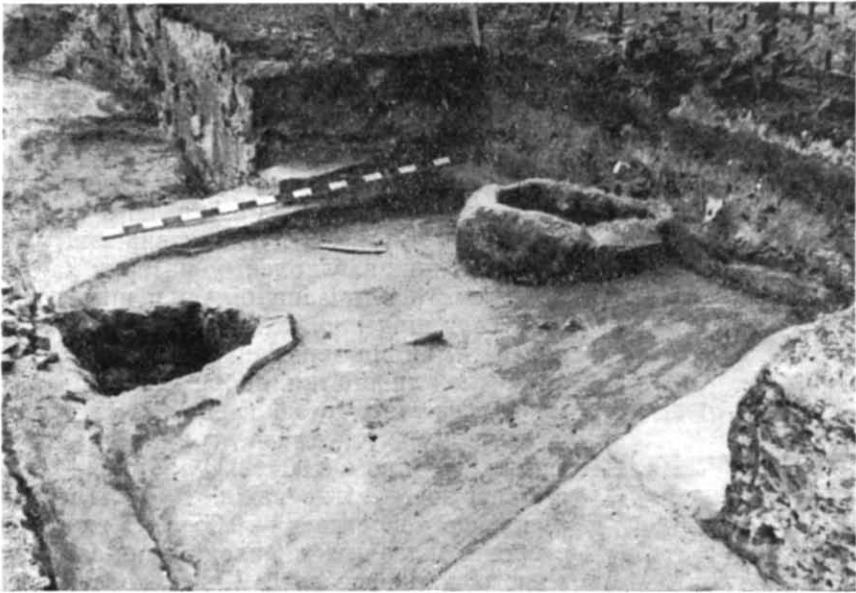

Рис. 1. Житло № 1. X—XI ст. (розкоп I, 1972 р.).

Від черепа залишилася лише нижня щелепа. Шия зігнута, грудні хребці зрушені. Перед черепом, ближче до грудної клітки, виявлені плечові кістки (права і ліва). Добре збереглися ліва і права лопатки, причому права лопатка містилася під черенем печі. Грудна клітина і ребра були роздушені. Берцові кістки (права і ліва) лежали в стороні. Під піччю, на рівні залягання кістяка коня, знайдений залізний наконечник списа, біля черепа — залізна пряжка від вуздечки. У різних місцях — біля ребер і далі від них — знайдено дві бронзові набивні пластинки на ремінь, серцевидної форми, орнаментовані (рис. 2). Аналогічні серцевидні пластинки знайшов М. К. Каргер у похованні № 120 на території Державного історичного музею УРСР (вул. Володимирська № 2)³. Серед розкиданих кісток задньої частини кістяка коня виявлена плечева кістка людини. Два людських ребра знайдено у заповненні неглибокої ями, що була поряд з скелетом коня. Розміри ями — $0,30 \times 1,000$ м. Висота стінок — $0,20$ м. Досить чітко простежуються сліди зрубу, в якому розташовано поховання. Вздовж південної і північної стін виявлено сліди канавок від дерев'яних лаг. Добре зберігся південно-західний кут споруди і слід деревини біля західної стіни. Наявність людських кісток поряд з кістяком коня, знахідки залізного списа, набивних бронзових пластинок на ремінь, свідчить про те, що це було поховання з конем. Свого часу воно було пограбовано, а потім зруйноване спорудженим на його місці житлом № 1.

Житло № 2 було частково зруйновано траншеєю теплотраси 1971 р. Залишилась тільки невелика частина північно-західної його половини.

Стіни житла вирізані у материковій глині. Рівень долівки житла № 2 перебував нижче рівня долівки житла № 1 на 0,45 м. У південно-західному куті житла була двокамерна піч, частково зрізана траншеєю теплотраси. Піч була забита уламками плінфи, буличнику, перемішаного з чорною сажею. Рівень череня печі у двох камерах різний: черінь камери № 1 був вище долівки житла на 0,10 м; черінь камери № 2 — вище долівки житла на 0,20 м. Висота склепіння першої камери становить 0,60 м, другої камери — 0,45 м. У заповненні житла, і особливо на його долівці, був великий шар перегорілого вугілля і попелу, серед якого знайдено уламки глиняних горщиків XI—XII ст., уламок скляного браслета. Житло № 2 більш пізньє, ніж житло № 1. Воно врізалось у перше і зруйнувало його південно-східну частину. Великий шар вугілля, золи, свідчить про те, що воно загинуло від пожежі.

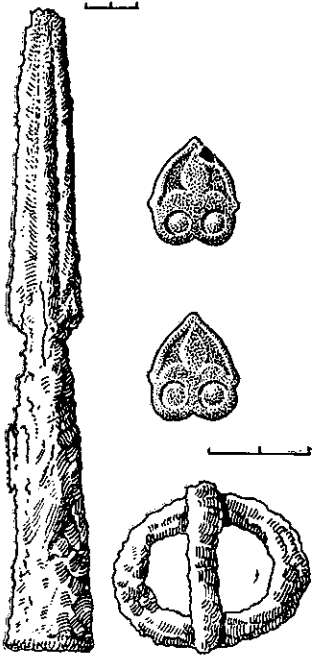

Рис. 2. Печі з поховання в зрубі IX—X ст. (розкоп 1, 1972).

Житло № 3 виявлено на північний схід від двох перших жител. Розмір його становить 2,80×3,40 м (рис. 3). Стінки вирізані у материковій глині, заглиблені у материк на 0,20 м. Західна стіна зрізана більш пізнім похованням. Біля південної, східної і західної стін виявлено ямки від дерев'яних стовпчиків. Долівка житла глинобитна, добре утрамбована, обмазана світло-жовтою глиною. Піч міститься у східному куті житла, глинобитна, круглої форми, розміром 0,90×0,70 м (рис. 4). Челюсті печі звернені на захід. Висота стін склепіння, що збереглися — 0,35 м. З внутрішньої сторони склепіння виявлені ямки-сліди дерев'яного каркаса печі. Чітко простежуються канелюри. Черінь печі — подвійний. Товщина верхнього череня 3 см. По обидві сторони челюстей печі розташовані ямки від дерев'яних стовпчиків. У заповненні житла і на долівці виявлено великий шар обгорілих деревин, вугілля, попелу. Серед знахідок трапляються незначні уламки давньоруської кераміки XI ст.; денця посудин з клеймами, залізні ковані гвіздки, ножі, астрагала; значна кількість кісток свійських тварин: свійського бика, вівці, кози, свині, коня, собаки, а також диких: благородного оленя, зайця, козулі.

Наявність великого перегорілого шару свідчить про те, що житло № 3, як і житло № 2, згоріло. На основі керамічного матеріалу його можна датувати XI—XII ст.

На всій площі розкопів у південно-східній частині садиби виявлено дев'ять поховань, що збереглися по-різному. Поховання орієнтовані на захід, безінвентарні, цілком можливо, що це залишки більш пізнього прицерковного кладовища. Слід зазначити, що майже на всій досліджуваній площі у передвідкладеному шарі знайдено багато уламків плінфи, цементівки, фресок, шиферу, що являють собою залишки будівельного матеріалу Трьохсвятительської церкви, фундаменти якої розташовані поруч.

Цікаве житло, виявлене у розкопі 2 (1973 р.). Розміри його дослідженої частини — 4×3 м. Стіни вирізані у материковій глині. Південно-східний і південно-західний кути житла зрізані більш пізніми ямами, заповненими різночасовим будівельним і побутовим сміттям. Вздовж південно-західної стіни простежуються обгорілі деревини — залишки дерев'яних конструкцій житла. Біля північно-західної стіни містилася

піч, вирізана у материковій глині. Великий завал печини свідчить про те, що піч мала значні розміри. Зберігся частково черинь печі, на якому знайдено великий залізний замок трубчастої конструкції. На всій площі житла був великий завал обвуглених кусків дерева, обпаленої глини, вугілля, попелу. Значна кількість обгорілих дошок та обпаленої глини була посередині житла, очевидно, завал другого поверху. На цьому великому згарищі виявлено десять людських кістяків (жінки, чоловіки, діти різного віку), у різних, незвичайних, положеннях. На деяких з них сліди насильного вбивства. Так, у північно-західній частині жит-

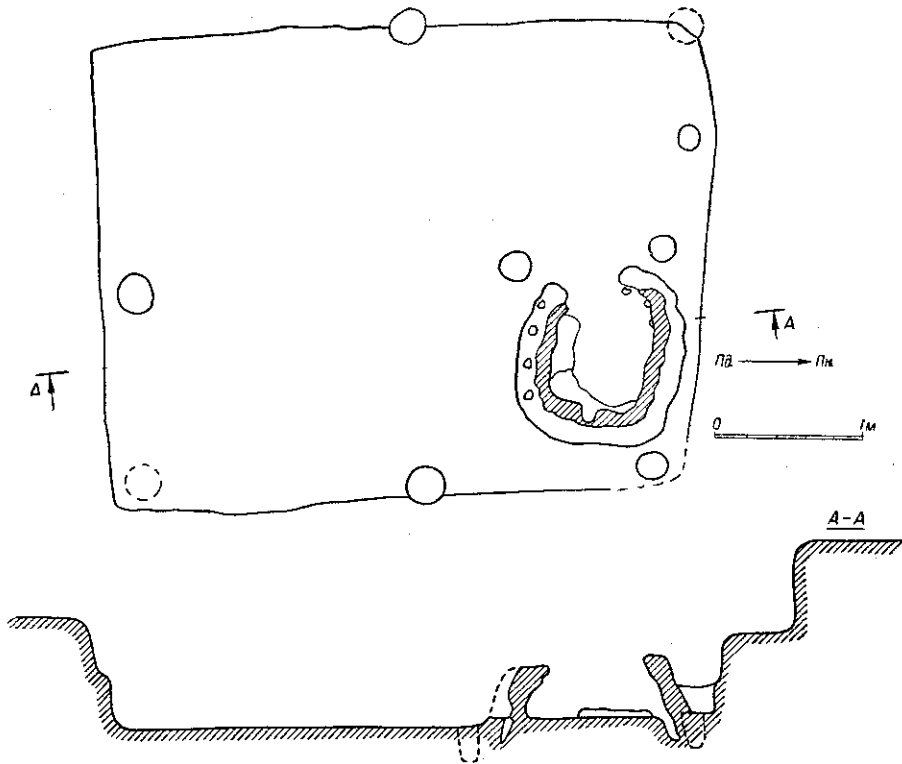

Рис. 3. План та розріз житла № 3, XI ст. (розкоп II, 1972 р.).

ла, на глибині 2 м у завалі вугілля і печини знайдено череп дівчини 16—18 років, зверху пробитий, можливо, наконечником списа. Поблизу знайдені кістки ніг, тазові кісті. На 0,20 м нижче від місця знаходження черепа лежав кістяк на правому боці у скороченому вигляді. Руки під щелепою зігнуті. Між ребрами, під лівою лопаткою, стирчав гострий залізний предмет. Біля голови лежав розбитий горщик. Два кістяки лежали один на одному, головами на розбитій на дрібні шматки великій товстостінній корчазі. У північно-східній частині житла знайдено ще три кістяки. Один чоловічий (років 55) і два дитячі (рис. 5). Кістяк чоловіка головою упирався в піч, нижня половина кістяка знаходилася у передплічній ямі. Череп його роздушений, повернутий вправо, кінцівки ніг обгорілі. У правій лопатці стирчав віткнутий деформований предмет на зразок залізного костіля. Ліва рука, зігнута у лікті, обіймає голову дитини, у якій обгоріла нижня щелепа. На руці дитини був бронзовий з витой проволоки браслет. Другий дитячий кістяк лежав, притулившись до ніг чоловіка. Кістяк обгорілий, на правій руці був бронзовий пластинчастий орнаментований браслет (рис. 6).

Інші кістяки, подібні описаним, виявлені у різних місцях цього великого згарища. Серед обвуглених деревин, шматків печини, вугілля,

Рис. 4. Піч в житлі № 3 (розкоп I, 1972 р.).

Рис. 5. Кістяки, відкриті в житлі XIII ст. (розкоп II, 1973 р.).

попелу знайдено різноманітний побутовий інвентар житла: уламки глиняних горщиків, великої товстостінної корчаги, світильник (рис. 7; 8), кілька залізних трубчастих замків, ключі, залізні скоби, залізна дужка від відра (рис. 9, 10). Цікавою знахідкою є половинка кам'яної формочки для відліття колтів. У завалі житла знайдена також значна кількість кісток свійських тварин: бика, коня, вівці, свині, птиці, риби (сома) та інші.

У двоповерховому будинку виявлено інвентар, що належав, очевидно, багатому власнику. Розкритий комплекс датується XII—XIII ст.

Обставини загибелі житла від пожежі, опір жителів і жорстока розправа з ними, безсумнівно, є яскравою пам'яткою боротьби киян з

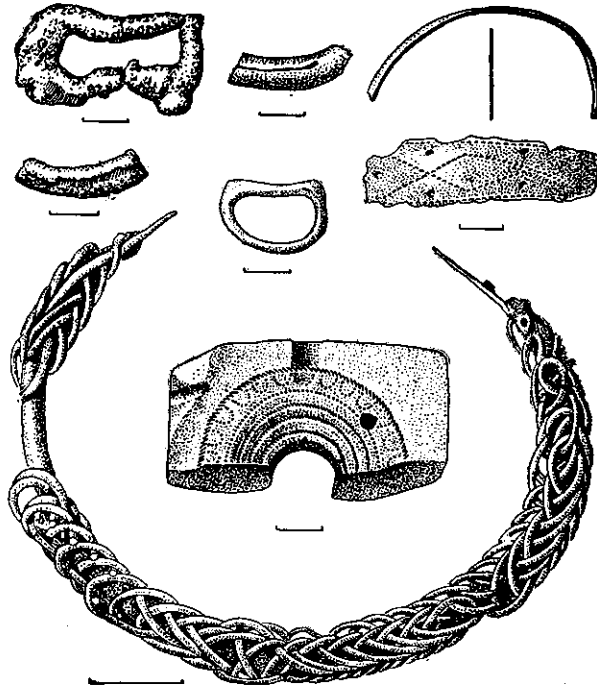

Рис. 6. Браслети, пряжки, кам'яна формочка з житла XIII ст. (розкоп II, 1973).

татарами у грудні 1240 р. Цей факт підтверджується ще й тією обставиною, що південно-східна межа Великого княжого двору збігалася з оборонними укріпленнями «города» Володимира, у районі яких точились жорстокі бої киян з татарами.

Аналогічна картина героїчної оборони Києва спостережена у межах південної частини «міста» Володимира під час розкопок М. К. Каргера 1946 р. (вул. Велика Житомирська, 4) ⁴.

Слід відзначити, що на досліджуваній території виявлено багатий культурний шар XVII—XVIII ст. На розкопі (1973 р.) у верхніх шарах знайдені уламки глиняного посуду, прикрашеного поливою і своєрідним орнаментом, уламки гутного скла, цегла (рис. 11). На глибині 1,70 м у шарі піску і глини знайдено багато залізних кованих гвіздків (600 шт.), підкова, багато залізного шлаку. Можливо, що на цьому місці була майстерня для виробництва гвіздків, або кузня, де їх використовували для підковки коней. У цьому самому шарі виявлено монету XVII ст. (1623 р. Сігізмунда III, полторак, або півгроша), глиняні козацькі люльки.

Рис. 7. Кераміка з житла XIII ст. (розкоп II, 1973 р.).

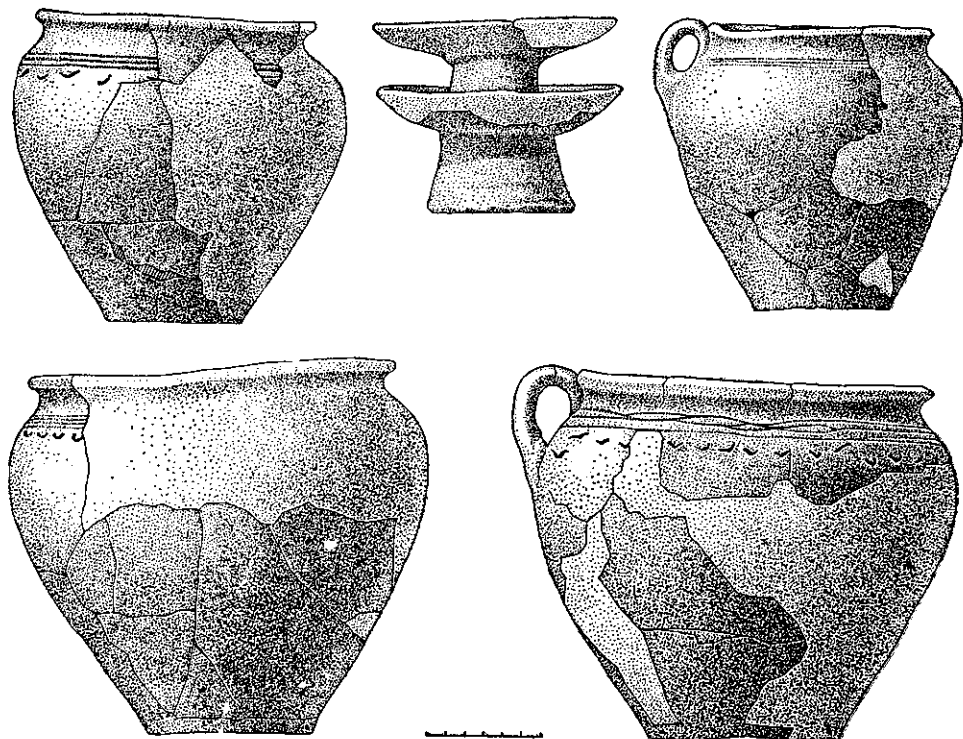

Рис. 8. Кераміка з житла XIII ст. (розкоп II, 1973 р.).

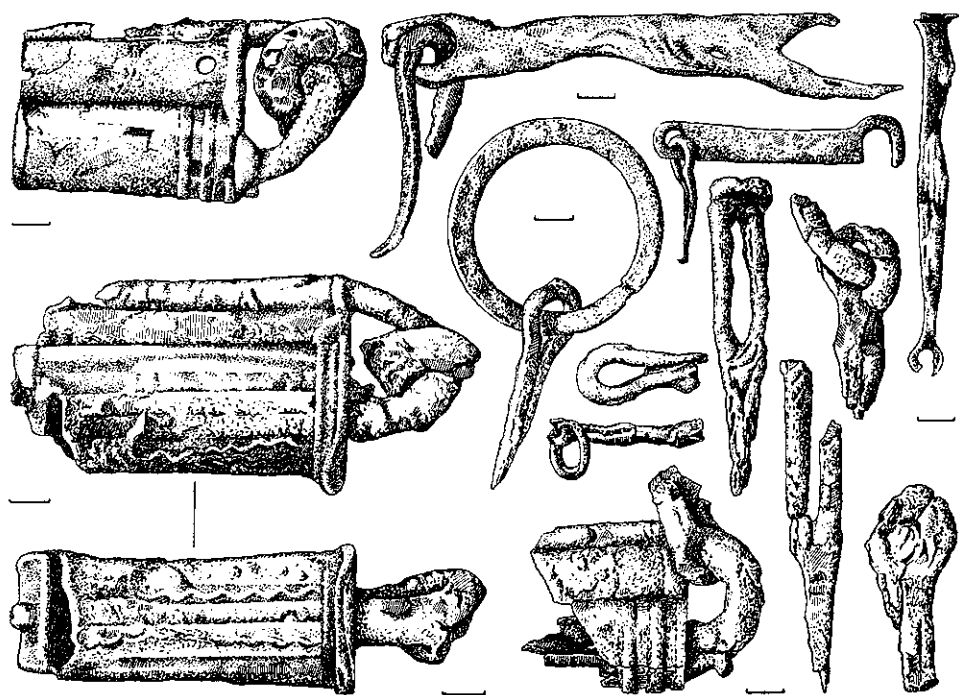

Рис. 9. Залізни вироби з житла XIII ст. (розкоп II, 1973).

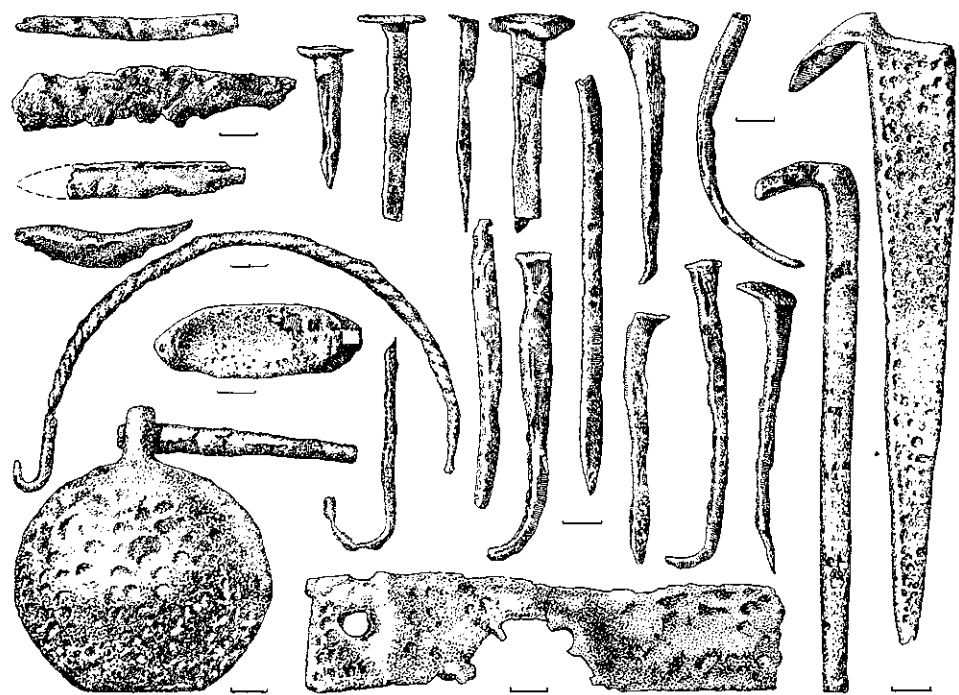

Рис. 10. Залізни вироби з житла XIII ст. (розкоп II, 1973).

У розрізі розвідкової траншеї, що була закладена у західній частині садиби, виявлено залишки печі, складеної із цегли XVIII ст. і глини. Глина добре обпалена. Серед знахідок знайдено фрагменти кераміки XVII ст., покришка глиняного горщика, ручка глиняної сковорідки, уламки виробів гутного скла, кахлі.

Залишки окремих жител, насичений культурний шар цього періоду у межах «міста» Володимира був відкритий також археологічними роз-

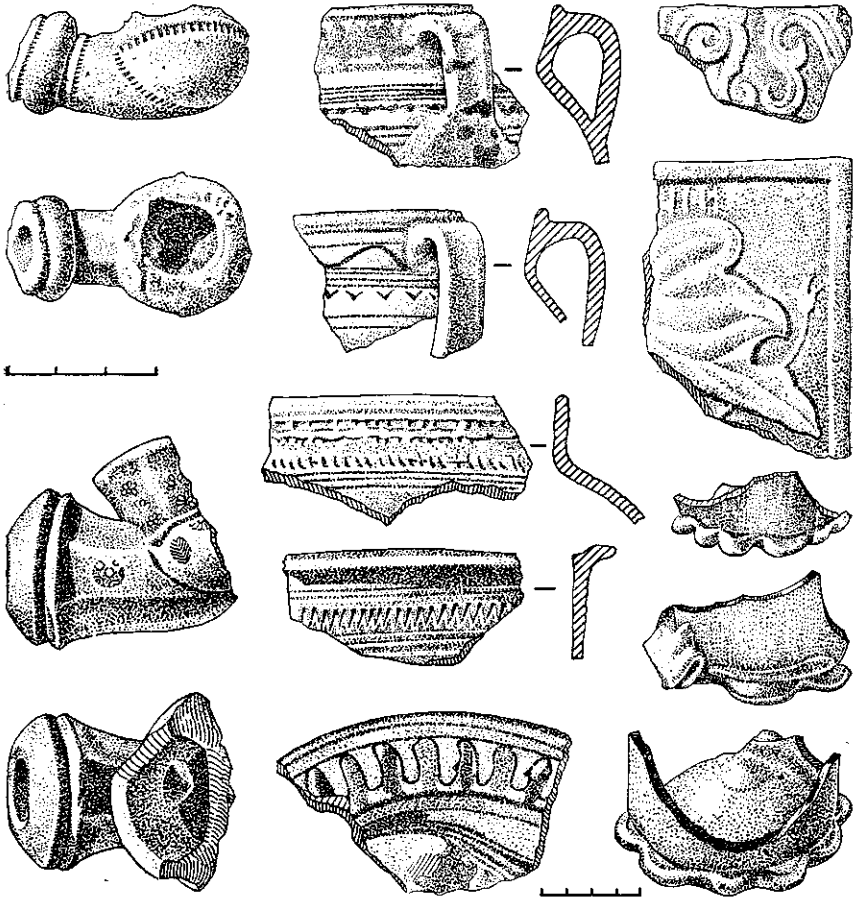

Рис. 11. Керамічні предмети XVII—XVIII ст. (розкопки I, II, 1973 р.).

копками 1955 р. по вул. Володимирській, 7—9⁵ 1969 р. на північно-західних схилах Старокиївської гори⁶ і в інших місцях.

Матеріали розкопок свідчать про інтенсивне життя у XVII—XVIII ст. найдавнішньої частини міста.

¹ Лаврентьевская летопись. Т. 1, вып. 1. Л., 1926, с. 118.

² ПСРЛ, 1962, т. 11. М., с. 634.

³ Каргер М. К. Древний Киев, т. 1. М.—Л., 1958, с. 196—198.

⁴ Там же, с. 328—334.

⁵ Гончаров В. К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. К., 1957, с. 122—135.

⁶ Кілієвич С. Р. Розкопки на схилах Старокиївської гори.— В кн.: Археологічні дослідження на Україні 1969 р., 1972, вип. 4, с. 286—291.

С. Р. КИЛИЕВИЧ

Раскопки Большого Ярославова двора в Киеве (1972—1973 гг.)

Резюме

В 1972—1973 гг. Старокиевский отряд Киевской археологической экспедиции Института археологии АН УССР проводил археологические раскопки в Киеве в усадьбе по ул. Десятинной, 2.

В исторической литературе эта местность известна под названием «Перунов холм», на котором, согласно известиям летописи, князь Владимир Святославич соорудил пантеон языческих богов. После принятия христианства, в 988 г. на этом месте была сооружена первая христианская деревянная церковь св. Василия. В 1183 г. князь Святослав Всеволодович на месте старой деревянной церкви строит каменную церковь св. Василия, фундаменты которой были открыты в разрезе траншеи теплотрассы. Васильевская церковь была дворцовой церковью на Великом Ярославовом дворе.

В IX—X вв. эта территория была частью большого дружинного некрополя на Старокиевской горе, о чем свидетельствует открытое погребение с конем в срубе. В X в. здесь начинается массовая застройка, которая продолжается в XI—первой половине XIII вв.

В результате археологических раскопок исследовано пять жилищ, четыре из них относятся к X—XI вв. и одно — к XIII в. В заполнении последнего, в завале обгоревших бревен, кусков печины, обломков глиняной посуды и другого бытового инвентаря XII—XIII вв., найдено десять человеческих скелетов (женщин, мужчин, детей разного возраста) в необычных положениях. На некоторых из них следы насильственного убийства.

Гибель жилищ от пожара, инвентарь в нем, сопротивление жителей и жестокая расправа с ними являются ярким памятником борьбы киевлян с татарами в декабре 1240 г.